تنوير عباسي

آزاد نظم

جديد شاعريءَ ۾ آزاد نظم عام جام آهي. خاص ڪري نئين ٽهيءَ جا شاعر، پنهنجي انقلابي ۽ باغي جذبن کي هر پابنديءَ کان آزاد ڪرڻ لاءِ هن صنف کي وڌيڪ استعمال ڪن ٿا. اڪثر مخزنن، توڙي اخبارن جي ادبي صفحن ۾، لفظن کي هڪٻئي هيٺان رکي ڇاپيل شين کي آزاد نظم چيو ۽ سمجهيو وڃي ٿو. فڪري طور توڙي موضوعاتي طور اخباري خبر، مختصر افساني، پوسٽر ۽ پمفليٽ جي مضمون کي پڻ آزاد نظم ڪري پڙهيو، لکيو، شايع ڪيو ۽ سمجهيو وڃي ٿو. عام طرح ائين پانيو ٿو وڃي تہ آزاد نظم جي معنيٰ آهي قافيي، رديف، بحر وزن توڙي موضوع ۽ ٽيڪنڪ کان آزادي، هر ڇڙواڳيءَ کي آزاد نظم جو نالو ڏنو ويو آهي. ان ڪري قدامت پسند شاعرن ۽ نقادن، آزاد نظم کي ادبي دنيا مان ئي نيڪالي ڏيئي ڇڏي آهي. جو تہ هنن پڻ آزاد نظم جي نالي ۾ ڇپجندڙ هر شيءِ کي آزاد نظم سمجهيو آهي. ان ڳالهہ جي ردعمل ۾ بغاوت طور اسان جي نوجوانن تهان ئي وڌيڪ ڇڙواڳي اختيار ڪئي آهي ۽ ان ڪوشش ۾ آزاد نظم جي فن، ٽيڪنڪ ۽ ارتقا کان بي خبر رهي، خطرناڪ قدم کنيا آهن، جن آزاد نظم جي مقبوليت کي وڏو ڇيهو رسايو آهي.

سنڌيءَ ۾ آزاد نظم لکڻ نارايڻ شيام، شيخ راز، شيخ اياز ۽ ٻري دلگير شروع ڪيو. ان کان پوءِ بشير موريائي، شمشير الحيدري، سراج، غلام محمد گرامي، بردي سنڌي، گووردن محبوباڻي، موهن

ڪلپنا، امداد حسيني، تاج بلوچ ۽ الطاف عباسيءَ کان نيندي، هيءَ صنف اياز گل . نصير مرزا ۽ واجد تائين پهتي، هن صنف جي ارتقا ۽ فن تي سنڌيءَ ۾ تمام ٿورو ڪم ٿيو آهي. اهوئي سبب آهي جو نئين ٿهي جا شاعر، انهن ڄاڻائيءَ ڪري هن صنف جو صحيح استعمال نٿا ڪن ۽ بي راه رويءَ جو شڪار ٿي ويا آهن. آزاد نظم تي سنڌي ٻوليءَ ۾ جيڪو ٿورو گهڻو ڪم ٿيو آهي، اهو شمشير الحيدريءَ ۽ شيخ عبدالرزاق راز ڪيو آهي. بشير موريانيءَ ٻن سماهي مهراڻ ڏي لکيل ادبي خطن ۾ هن صنف بابت ڪجهه لکيو آهي.

آزاد نظم جي باري ۾ وڏي ۾ وڏي غلط فهمي ۽ خوش فهمي اها آهي تہ اهو هر پابنديءَ کان آزاد آهي، نظم هر حال ۾ نظم آهي، پوءِ اهو آزاد هجي يا پابند. نظم نہ مختصر افساني جو پلاٽ آهي نہ ڪاپمفليٽ يا پوسٽر جو مضمون، ۽ نہ وري اخباري خبر- ان ۾ ڪا نہ ڪا شعريت - ڪا نہ ڪا نغمگي ضروري آهي.

آزاد نظم جو وڏو شاعر، ٽي ايس ايليٽ لکي ٿو تہ:

"جيستائين آزاد نظم (Free Verse) جو تعلق آهي، مون ان جي باري ۾ پنجويهہ سال اڳ راءِ ڏيئي ڇڏي هئي، تہ محنت ڪرڻ واري لاءِ ڪو بہ نظم آزاد نہ آهي، گهڻوئي خراب نثر آزاد نظم جي نالي ۾ لکيو ويو آهي. جيتوڻيڪ لکندڙن خراب نثر يا خراب نظم لکيو. يا خراب شعر هڪ نہ ٻئي اسٽائيل ۾ لکيو. اهو منهنجي لاءِ بي معنيٰ آهي. رڳو هڪ برو شاعر ئي آزاد نظم کي هيئت کان نجات سمجهي ان جو آڌرڀاءُ ڪندو.

- اهو (آزاد نظم) مثل هيئت جي خلاف انقلاب هو. هڪ نئينءَ هيئت (گهاڙيٽي) لاءِ تياري هئي، يا پراڻي هيئت (گهاڙيٽي) کي نئين ڪرڻ جي ڪوشش. اها شعر جي اندروني وحدت تي منحصر هئي، جيڪا هر شعر لاءِ انوکي هوندي آهي -!!

آزاد نظم جو هڪ ٻيو وڏو شاعر، ازرا پائونڊ لکي ٿو:

"منهنجي خيال ۾ آزاد نظم تڏهن لکڻ گهرجي، جڏهن اهو تمام ضروري هجي رڳو تڏهن، جڏهن اها شيءِ هڪ اهڙو ردم ڏئي، جيڪو موجوده روايتي بحرن کان وڌيڪ حسين هجي، وڌيڪ حقيقي هجي ۽ جذبن جي وڌيڪ بهتر نموني ۾ ترجماني ڪري سگهي، جيڪو روايتي بحرن کان مايوس ڪري ڇڏي -"

آزاد نظم جي هن صديءَ جي ٻن وڏي ۾ وڏن شاعرن جي راءِ ۾ آزاد نظم لکڻ وڏي محنت ٿو گهري، ۽ اهو تڏهن ئي لکجي جڏهن اهڙو ردم تخليق ٿي سگهي، جيڪو موجوده سڀني بحرن کان نئون ته هجي، پر انهن کان وڌيڪ حسين، حقيقي ۽ جذبن جو ترجمان هجي.

هاڻي اچو انهن غلط فهمين ڏي، جن آزاد نظم کي سولو بنايو آهي:

سنڊرس لکي ٿو ته " آزاد نظم (Free Verse) اظهار جي آزادي ته ڏئي ٿو، پر ان سان گڏ شاعر تي پابنديون به وجهي ٿو. ڪو به شعر ايڏو خراب نه لڳندو آهي، جيڪو هڪ ڪمزور آزاد نظم -"

سنڊرس جي اها ڳالهه بلڪل صحيح آهي، ڪمزور پابند نظم قافيي، رديف، بحر ۽ وزن جي سهارن تي هلي ويندو، ۽ ان جا ڪيا عيب انهن سينگارن ۾ لڪي ويندا، پر آزاد نظم کي ته اهي ٽوٽيون ٽنيا ۽ ٽيڪون آهن ئي ڪو نه - ان ڪري آزاد نظم جا عيب پري کان ئي ٻڌرا ٿيو پون.

سنڊرس اڳتي لکي ٿو:

ٻي غلط فهمي اها آهي ته آزاد نظم بلڪل ئي "بنا گهاڙيٽي" (بي هيئت Formless) آهي. اها غلط فهمي حقيقت کان بعيد آهي. جيتوڻيڪ ان کا ٻڌل (Fixed) هيئت ناهي، پر هر شاعر کي پنهنجي

شعر جي هڪ چٽسالي ڪرڻي آهي.(Pattern ناهڻو آهي) حقيقت ۾ شعر جي چٽسالي (Pattern) معنيٰ سان گڏوگڏ هجي."

يعني بحر وزن ۽ گهاڙيٽي کان ٻاهر رهي به هڪ (Pattern) جي ضرورت آهي، اهڙو Pattern جيڪو معنيٰ سان هم آهنگ هجي.

مشهور فرينچ شاعر پال ورلئين (Paul Verlin) لکي ٿو ته:

"اهو (آزاد نظم) لکڻيءَ جو هڪ قسم آهي، جنهن ۾ شاعر سڀ اڳوڻا بحروزن رد ڪري، پنهنجي ذاتي ردم جي ذميواري کڻي ٿو:"

آزاد نظم جي سڀ کان وڏي پروپئگنڊا ڪندڙ ۽ ايجاد ڪندڙ جي دعويدار فرينچ شاعر گستاؤڪان لکيو آهي ته" هن طريقي سان هر شاعر کي پنهنجي شعر جي هڪ خاص قسم (Type) جو احساس ٿيندو.تهيل تڪيل ۽ هڪجهڙا ردم استعمال ڪري. پاڻ کان اڳ آيل ڪنهن شاناٽي (glorified) شاعر جي تقليد ڪرڻ کان بهتر آهي ته هو پنهنجو ذاتي ردم استعمال ڪري."

- ۽ اهو ذاتي ردم تخليق ڪرڻ ۽ استعمال ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. سوچيو ته عربي ، فارسيءَ جي بحرن، ۽ ان جي اڻ ڳڻت زحافن ۽ هنديءَ جي ڇندن کان پري ٿي. ڪو نئون ردم تخليق ڪرڻ ۽ استعمال ڪرڻ ڪيڏي نه ڏکي ڳالهه آهي. آزاد نظم رڳو مروج ڳنڍل پراڻن بحرن ۽ وزنن کان آزاديءَ جو نالو آهي. پر ردم کان آزاديءَ جو نالو نه آهي. آزاد نظم لکڻ وقت، شاعر کي سڀني مروج ۽ تقليدي ردمن کي پاسيرو رکي پنهنجو ذاتي ردم تخليق ڪرڻو ٿو پوي ۽ ان ذاتي ردم جي تخليق ڪيڏو نه محنت طلب آهي.

حقيقت ۾ آزاد نظم "گهاڙيٽي ۾ انقلاب" ٿي آيو. تجربن جي نواڻ جو نالو آهي آزاد نظم. گستاؤڪان جي راءِ موجب "شاعر جا ردم ذاتي هئڻ گهرجن. هو روايتي ردم (مروج بحروزن) ۽ ردمن کي جدي ڏئي، ڇو ته شاعر کي حق آهي ته هر شاعر کي پنهجو ذاتي ردم هئڻ

ڪهرجي. ردم، ماترائن جي ڳاڻيٽي تي نہ، پر ذاتي آزاد نظم جي يونٽن تي بدل آهي."

ان مان معلوم ٿيو تہ آزاد نظم جي بنياد وجهندڙن، توڙي ان جي وڏن شاعرن، هن صنف کي صفا ڇڙواڳ نہ، پر ڪن پابندين هيٺ تجربا ڪري"، ذاتي ردم" کي تخليق ڪرڻ جي صنف سڏيو آهي. اهو ردم اڳي وانگر ماترائن جي ڳاڻيٽي تي بدل نہ آهي، هاڻي اڃو تہ ڏسون تہ اهو ردم ڪيئن ٿو تخليق ٿئي.

"فرينچ آزاد شاعريءَ جو نئين ۾ نئين ايڪو آهي آواز، يا خيال ۾ وقفو. اهو وقفو تجنيس حرفيءَ يا اڻوسوتس سان ٿي پيدا ٿي سگهي ٿو:

انگريزيءَ ۾ ردم جو بنياد (Tonic Accent) تي آهي، جيڪو فرينچ ۾ نہ آهي جو تہ فرينچ ۾ ڪن جملن يا محاورن ۾ ڪن لفظن تي زور (Stress) ايندو آهي، هر فرينچ ساڳين ئي لفظن تي زور ڏيندو آهي. ان ڪري اهو اُچار جو زور ئي ردم جو بنياد ٿي بوي ٿو.

" هڪ خاص ڳالهہ جيڪا ڪيس (آزاد نظم کي) اڳوڻن گهاڙيٽن کان جدا ٿي ڪري، اها آهي باقائدي ايندڙ لهرن سان ردم پيدا ڪرڻ" لهجي (Accent) ۾ ٿي جـــزا آهن. (Pitch) (اوچـائي) (Intensity) (شدت) ۽ وقفو (Duration). اُچار جو وقفو ئي آهي جيڪو آزاد نظم جي ردم جو بنياد آهي."

سنڊرس لهجي (Accent) جا بہ قسم ٻڌائي ٿو. هڪ (Chromatic) جنهن ۾ مرضيءَ سان ڪنهن لفظ تي زور ڏجي ٿو ۽ مختلف لفظن تي زور ڏيڻ سان معنيٰ ۾ ڪجهہ فرق پيدا ٿيو بوني. مثال طور:

مان توکي پيار ڪريان ٿو
مان توکي پيار ڪريان ٿو
مان توکي پيار ڪريان ٿو

مان، توڪي ۽ پيار تي زور ڏيڻ سان لهجي جي تبديلي پيدا ٿئي ٿي، ۽ اها لهجي جي تبديلي ڳالهائيندڙ جي موڊ ۽ معنيٰ کي ظاهر ڪري ٿي.

لهجي جو ٻيو قسم آهي (Stress accent) ان ۾ جيڏو ڏکو ساه ڪٺي اچار ڪيو ته اهو اوترو ئي ڏکو اچار ٿيندو. اهو اڳ ڄاڻايل اچار جو وقفو آهي. سئنڊرس جا مٿيان خيال رڳو انگريزي ٻوليءَ سان لاڳو آهن، جو ته فرينچ ٻوليءَ ۾ هر اچار جي شدت ڄڻ ته ٿيل آهي ۽ هر فرينچ ڳالهائڻ وارو انهن ئي اچارن تي زور ڏيندو. نه انگريزيءَ وانگر. ته پنهنجي اچارن کي مرضيءَ سان زور ڏيئي سگهجي، سنڌيءَ ۾ پڻ اچارن تي زور موڊ يا معنيٰ مطابق گهٽائي وڌائي سگهجي ٿو. جيئن:

" آئون نه ڳڌي ٻرينءَ کي، تون ٿو لهين سچ.
سهسين سج جنڊ تارا ڪتيون تن ڪان محب سنو هو."

شاهه لطيف جي مٿين سٽن مان هڪ ۾ سچ ۾ ج کي زورائتو اچار(Stressed) ۽ ٻيءَ ۾ رواجي اچار آهي.

نظم جو ردم، ٻوليءَ جي پنهنجي نغمگيءَ تي مدار رکي ٿو. هر ٻوليءَ کي موسيقيت جو پنهنجو پٽرن آهي، ۽ شاعر کي اهو ضرور نظم آڏو رکڻ گهرجي. ڪنهن هڪ ٻوليءَ جا گهاڙيتا، ضروري ناهي ته ڌاريءَ ٻوليءَ ۾ به اوتري ئي نغمگي ڏين. جيڪا پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڏين ٿا.

ان باري ۾ مٿنسيل جون لکي ٿو ته " فرينچ ردم کي سمجهڻ جي ڪوشش ۾ انگريز ۽ جرمن نقادن غلطي ڪئي آهي. هنن فرينچ شاعري جي ردم کي پنهنجي مقامي شاعريءَ ۾ سمائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي."

ٽي ايس ايليٽ جي راءِ ۾ گهاڙيتا ڀڳا ويا آهن ۽ وري گهڙيا ويا

آهن، منهنجو يقين آهي تہ ڪا بہ ٻولي جيستائين ساڳي ٻولي رهي ٿي، اها پنهنجا قاعدا ۽ پنهنجيون پابنديون مڙهي ٿي ۽ پنهنجا مخصوص ردم ۽ آواز جا پٿرن نافذ ٿي ڪري ۽ ٻولي سدا بدلجندي ٿي رهي. سٺي شاعر کي اهو سڀ ڪجهہ قبول ڪري، ان جو بهترين استعمال ڪرڻ گهرجي."

آمريڪي شاعر والٽ وٽمن لکي ٿو تہ "آزاد نظم ظاهري طرح بي قاعدي آهي، پر ويجهو وڃبو تہ ان ۾ هڪ باقاعدگي نظر ايندي؛ اهڙي باقاعدگي، جيئن سمنڊ جي ڪناري تي ننڍيون ۽ وڏيون لهرون بار بار ۽ بنا ڪنهن وقفي جي وڌنديون ايندبون آهن. چڙهنديون رهنديون آهن ۽ لهنديون رهنديون آهن."

سيلي لکي ٿو تہ نثر ۽ آزاد نظم جي وچ ۾ فرق سمورو لکندڙ تي منحصر آهي ۽ صفحي تي لفظن جي ترتيب تي ٻڌل. اهو ڏنو ويو آهي تہ شعر کي ردم جي آزاديءَ جو وڏو ميدان (Range) آهي. پنهنجي محدود گهاڙيٽي ۾ آزاد نظم، پنهنجي بي هيئتيءَ ۾ بہ باقاعدگيءَ ڏي لاڙو رکي ٿو.

آزاد نظم ۾ ايڪو خيال ۽ آواز جي وقفي کي ڇيو ويو آهي. ان جو مثال هن فرينچ سٽ ۾ ملندو.

Desmirages/ deleur visage/ garde/ lelac/ demesyeux

ڊي مي يو رلڪ گارد دي ليئر وزاج ڊي ميراج

هن ۾ پهريون وقفو دي ميراج ڪان پوءِ ٻيو وقفو دي ليئر وزاج ڪان پوءِ ۽ ٽيون گارد ڪان پوءِ ۽ چوٿون ل لڪ ڪان پوءِ آهي. انهن سڀني ۾ ماترائون گهٽ وڌ آهن، پر تڏهن بہ اندروني قافيو ۽ اٿسونس ردم پيدا ڪري ٿو. وقفا اُتي ئي اچن، جتي خيال بہ بيهي ٿو. يعني گفتگو ڪرڻ وقت بہ جتي ڪاما، يا فل اسٽاپ ڏجي.

سنڌي ۾ ترجمو ٿيندو:

ٻاجها/ سندن نظارن جا/ ٻهرو ڏين/ ڍنڍ/اکين جي تي.

پال ورلين جو هڪ مثال:

III fant, voyez vous, nous pardonney,

leschoses (II) Tournez, tournez, bon

chevanx debois (I) va, chanson, atire daile (7)

اِ فو وايي وو - نو پار دوني، لي شوز - (١١ ماترائون)
تورني، تورني، بان شيوو دي بوا (٩ ماترائون)
وا، شانسان، آتيرديل (٧ ماترائون)

هن ۾ ورلين، بحر موجب هر مصرع ۾ هڪ جيتريون ماترائون ڪتب نہ آنديون آهن، بر هر مصرع ۾ ٻہ ٻہ ماترائون گهٽ ڪندو ويو آهي. اها پڻ هڪ ترتيب آهي، پر وزن روايتي آهي، ان قسم کي جنهن ۾ روايتي وزن نئين ترتيب سان ڪم آڻجي، ورس ليبيري Verse libere تا چون.

مٿين مثالن ۽ حوالن مان ظاهر ٿيو تہ آزاد نظم موجود بحرن ۽ وزنن کان هٽي اڳتي وڌي، هڪ ذاتي ردم تخليق ڪرڻ جي ڪوشش آهي ۽ اهو ردم ماترائن جي ڳاڻيٽي بدران هڪ آواز ۽ خيال جي ايڪي سان وجود ۾ ٿو اچي، جنهن ۾ خيال توڙي آواز هم آهنگيءَ سان گڏ هلن ٿا ۽ گڏ بيهن ٿا. جيئن ڳالهائڻ وقت وقفا ٿا ڏجن، جيڪي لکڻ وقت بيهڪ جي نشانين، دم، اڌ دم وغيره سان ظاهر ڪجن ٿا. آزاد نظم ۾ بہ خيال جي پوري ٿيڻ سان وقفو ٿو اچي، جيڪو صوتي زير ۽ زبر سان هم آهنگ ٿو ٿئي.

سنڌيءَ ۾ ان جو مثال هيئن ڏبو:

"رات، برسات پئي-
ياد آئي اوهان جي،
مان اڪيلو،
۽ برسات جي رات."

ان ڪين نظم جي صورت ۾ هيئن لکجي:

رات
برسات پئي
ياد
آئي اوهان جي
مان اڪيلو
۽ برسات جي رات.

ان مان ظاهر ٿيو ته بيهڪ جون نشانيون ٿي شعر ۾ وقفو آهن ۽ لفظ ردم - رات برسات، ياد وغيره انهيءَ نظم جا ايڪا Units آهن.

هيءَ ته ٿيو آزاد نظم جي ٽيڪنڪ جي باري ۾- آزاد نظم کي ڪن نقادن "گهاڙيٽي ۾ انقلاب" ته ڪن "گهاڙيٽي ۾ فساد" سڏيو آهي. ڪن ان کي "آدرشي، غير محدود ذريعو (Medium) جيڪو لامحدود آزاديءَ جي مترادف هجي، ۽ وزن جي پابندين جي خلاف هجي." جهڙن جملن سان تعبير ڪيو آهي. بهرحال آزاد نظم، نظمائي نثر کان وٺي، نثري نظم تائين ڦهليل آهي ۽ انهن جي وچ ۾ آزاد نظم جا ڪي ٽي قسم آهن. انهن قسمن ۾ درجي (Degree) جو فرق آهي؛ پر قسم (Kind) جو فرق ناهي. انجيل جي ڪن آيتن توڙي فرينچ اديب ۽ شاعر وڪٽر هيوگو جي ناول لي مز رابل (Les Misirable) جي ڪن حصن کي به آزاد نظم سڏيو ويو آهي، ڇو ته انهن ۾ ردم جو عنصر موجود آهي.

مشهور فرينچ شاعر بودليئر لکيو آهي "معجزو اهو آهي ته نظمائو نثر، سواءِ بحر وزن ۽ سواءِ قافيي جي موسيقيت سان ڀرپور آهي."

بودليئر هڪ خط ۾ لکيو "اسان مان ڪير آهي، جنهن جو هن ڏينهن ۾ نصب العين آهي، ته هو نثرائي نظم ۾ هڪ معجزو جاڳائي، جيڪو ردم توڙي قافيي کان سواءِ به ترنم هجي؛ ڪافي لچڪيدار به هجي ۽ اوچتو ۽ تڙپندڙ پڻ، جيئن اهو ردمي جنبش کي حاصل ڪري

سگهي، جيڪو ضمير جي اوچتيءَ اڇل سان خوابن جي لهرن ۽ وانگر گونجي."

اهڙو نثراڻو نظم خود بودليئر جو ٿي آهي جيڪو اهڙ و معجزو جاڳائي ٿو.

Qui aime stu-lemieux homme enigmatigue,

آنجگماتيڪ اوم "لِ ميه ايم ٽر ڪِي
توکي ڇا ٿو وڻي- اي مرد پرولي ء جهڙا؟

Dis, tonpere, amere, tasoeur, ou tonfrere?

تان فريئر؟ او تاسوئر آميئر تان پيئر دي.
چؤ- تنهنجو پيءُ، تنهنجي ماءُ، تنهنجي ڀيڻ، ته نهنجو ڀاءُ.

- ۽ انهي سڄي نثراڻي نظم ۾ اندروني قافين ۽ خيالن جي هم آهنگي آهي. هن کي نه مٽ مائٽ وڻن ٿا. نه سونهن، نه سون: سون سان ته هو نفرت ڪري ٿو. نيٺ شاعر پڇيس ٿو ته: آخر توکي ڇا سان پيار آهي؟ او انوکا اجنبي؟ هو جواب ٿو ڏئي:

"مون کي ڪڪرن سان پيلر آهي. گذرند ڙ ڪڪرن سان!"

آزاد نظم جا ڪي ٿي قسم آهن، مئنه سيل جونس جي راءِ ۾ آزاد نظم ۽ Verse libere جي وچ ۾ آهي، ٻئي طرف ردم وارو نثر، ۽ Verset آهي.

ڊوجاردئين جي خيال ۾ "آزاد نظم، عام نظم ۽ نظماڻي نثر جي وچ تي آهي."

آزاد نظم ناڪاري آهي (Negative)؛ ڪنهن به ترتيب (Pattern) يا قسم سان نٿو نهڪي".

"آزاد نظم اهو آزاد تيل گهاڙيتو آهي، جنهن اڻويهين صدي جي آخر جي فرينچ شاعرن جي عظيم ردمي آزاديءَ ۽ ندرت جون ضرورتون پوريون ڪيون".

ازراپائونڊ جو رايو بلڪل صحيح آهي تہ: "آزاد نظم جي مختلف قسمن جي (Classify) درجہ بندي ڪرڻ جو ڪو بہ فائدو ڪونهي؛ جو تہ اها هڪ نراجيت (Anarchy) آهي. جيڪا وسيع طور تي ضرورت کان وڌيڪ ڪئي وئي آهي (Overdone).

برٽن جي راءِ ۾ بہ: "آزاد صنفن جي ڪا بہ درجہ بندي (Classification) نہ ٿي سگهندي آهي. اها پيچيده ڳالهہ آهي. نظمائي نثر ۽ نثري نظم جي وچ ۾ بہ پيچيدگي آهي، ڪن ليکڪن وٽ نثرائو نظم ۽ آزاد نظم هڪ ٻئي کان مختلف نٿا لڳن. ان ڪري انهن جي وچ ۾ فرق ڪرڻ اجايو ٿيندو."

بهرحال، آزاد نظم متعلق پڙهندي هينيان مختلف نالا نظر آيا. جن ۾ فرق رڳو درجي (Degree) جو آهي ۽ هڪ ٻئي سان رلمل ٿي (Overlab) ڪن ٿا. ايتري قدر جو هڪڙو ٻئي کان مختلف نٿو لڳي:

Verse libres- Verse libere- Verse irregalar, polyphonic prose versat, Free Verse, Blank Verse, Prose Poem, Poetic Prose.

قافيو نظم لاءِ لازمي سمجهيو ٿو وڃي. قافيي کان سواءِ نظم جو تصور ئي ممڪن نٿو سمجهيو وڃي. قافيي جي پابنديءَ سان شعر جو مضمون قافيي تي ٻڌو ٿو وڃي ۽ بحر جي پابنديءَ جي ڪري ڪڏهن ڪڏهن ڀرتيءَ جا لفظ وجهي ۽ ڪٿي ڪٿي زوريءَ لفظ ڪيرائي، وزن تي مصراعون بيهارڻيون ٿيون پون. آزاد نظم ۾ ان ڪري ئي قافيو ۽ بحر لازمي نٿو ليکيو وڃي، ڇيئن ان ۾ مفهوم صحيح، بنا ڪنهن ڀرتيءَ جي ادا ٿئي ۽ لفظن کي زوريءَ ڪيرائڻ جي ڪري ردم تي فرق نہ پوي.

پال ورلئين لکيو تہ: "قافيو ايترو ضروري نہ آهي؛ پر ڪڏهن ڪڏهن تہ اهو برو بہ لڳي ٿو. هلڪو قافيو استعمال ڪجي. يا ائسوننس (Assonance) کان ڪم ونجي".

"قافيي کي تبديل (Modify) ڪرڻ گهرجي. نظري قافيو (جيڪو صورتخطيءَ جي هڪجهڙائيءَ تي ٻڌل آهي) کي ختم نہ ڪجي نہ ان کي آزاد ڪجي. قافيو نظم ۾ اندر بہ استعمال ڪجي ۽ ان کي اٿسونس سان گڏ پڻ آڻجي".

صورتخطيءَ ۾ هڪجهڙائيءَ جي قافيي وارا قدامت پرست، خالق ۽ مالڪ جي قافيي کي قبول نہ ڪندا، ڇو تہ ان ۾ آواز تہ هڪجهڙو آهي، پر صورتخطي هڪجهڙي نہ آهي.

گستاوڪان بہ ساڳي ڳالهہ چوي ٿو: "قافيو نہ رڳو مصرع جي آخر ۾ استعمال ڪري سگهجي ٿو، پر وچ ۾ پڻ."

قافيو ۽ بحر وزن ٻڌڻ جي حس جي پراڻي عادت آهي. ان کي ايترو جلد ختم نہ ٿي ڪري سگهبو ويو. جديد موسيقي بہ ساڳي طرح آهي، آوازن جي ترتيب جيڪا ويهين صديءَ ۾ نارمل ليکي ٿي وڃي، اها اڻويهين صديءَ جا رکن برداشت ئي نہ ڪري سگهن ها. قافيي کي بلڪل نيڪالي مليل ناهي؛ پر اهو ساڳي شاعر جي مختلف شعر ۾ باقاعدگي سان يا ڪڏهن ڪڏهن اچي ٿو. يا صفا غير موجود پڻ آهي".

سنڊرس لکي ٿو: "آزاد نظم ٻين رائج صنفن ڪان ان ريت مختلف آهي، جو ان ۾ آخري قافيو نہ هوندو آهي". مٿين حوالن مان معلوم ٿيو تہ صورتخطيءَ جي هڪجهڙائيءَ وارو قافيو هر سٽ جي آخر ۾ ٺهيل ٺڪيل ترتيب (غزل، مسدس، رباعي وغيره) وانگر اچي. قافيو نہ رڳو سٽ جي پڇاڙيءَ ۾ پر وچ ۾ بہ اچي سگهي ٿو ۽ جي نہ هجي تہ بہ فڪر ناهي؛ قافيي جي جاءِ تي اٿسونس پڻ ڪتب آڻي سگهجي ٿو.

شاعري، موسيقيءَ ڪان ڳوڙهو ڳانڍاپو رکي ٿي. آزاد نظم ۾ قافيي کي پاسيرو رکي، مصرع ۾ ماترائن جي تعداد کي پري ڪري رڳو موسيقيت تي ئي مدار رکيو پوي ٿو. موسيقي، جيڪا

أجارن ۾ انهن تي گهڻ وڌ زور ڏين ۾ ائسونئنس سان پيدا ٿئي، ڪلاسيڪل راڳن جا ٻول سڀ هڪ جيترين ماترائن تي ٻڌل نہ هوندا آهن: ساڳيا ٻول ٿورين توڙي گهڻين ماترائن تي ميندبنن ۾ مرڪبن سان ڳائي سگهبا آهن.

ٽي. ايس. ايليٽ لکي ٿو: "مان پانيان ٿو تہ شاعر، موسيقيءَ جي اڀياس مان گهڻو ڪجهہ حاصل ڪري سگهي ٿو. شاعر لاءِ موسيقيءَ جي فن جي ڄاڻ ڪيتري قدر ضروري آهي، اها خبر نہ اٿم پر اهو منهنجو يقين آهي تہ موسيقيءَ جون خاصيتون، جن سان شاعر جو تعلق آهي، لهي آهن. زدم جي ڄاڻ ۾ ترتيب، ڍانچي (Structure) جي معلومات؛ منهنجي خيال ۾ شاعر ڪي موسيقيءَ جي هڪجهڙاين (Analogies) سان ويجهو ٿي ڪم ڪرڻ گهرجن".

ازراپائونڊ لکي ٿو: ڪو بہ ايڏو بيوقوف ناهي، جيڪو موسيقار جي چئن چئن ماترائن لاءِ چوي تہ هميشہ هڪ مصرع ۾ چار چار ماترائون استعمال ڪريو، موسيقار، اڌ، چوٿو ۾ ائون حصو يا ٻي اهڙي ڪا بہ ترتيب استعمال ڪري سگهي ٿو. جيڪا هنکي سهڻي لڳي. (يعني پهرئين مصرع ۾ آٺ، ٻي ۾ چار، ٽيئن ۾ ٻہ، چوٿين ۾ هڪ ماترا، پٺي ۾. (تنوير)، موسيقيءَ جي اها حقيقت جي شعر تي استعمال ڪبي، تہ آزاد نظم جي خبر پئجي ويندي".

هو اڳتي لکي ٿو تہ: "شاعري لفظن ڪي موسيقيءَ ۾ ڪمپوز ڪرڻ آهي. موسيقيءَ جو مدار يا ڪوالٽي گهٽ وڌ ٿئي ٿي؛ پر شاعري جڏهن اها موسيقيءَ کان الڳ ٿئي ٿي تہ خشڪ ٿي سڪل گلن جان وِڪري ٿي وڃي".

"شاعريءَ کي خطابت يا تقرير جيان نہ پر موسيقيءَ وانگر پڙهڻ گهرجي.

شاعر جيڪي موسيقيءَ سان دلچسپي نٿا رکن، اهي يا تہ برا شاعر آهن يا اڳتي هلي برا شاعر ٿيندا. مان تہ اهو چوندس، تہ شاعرن

ڪي گهڻو وقت موسيقيءَ ڪان پري رهڻ نہ گهرجي. جيڪي شاعر موسيقيءَ جو اڀياس نہ ٿا ڪن اهي عيبدار آهن. ان مان منهنجو اهو مطلب نہ آهي تہ انهن کي موسيقيءَ جو سچو درسي اڀياس ڪرڻ گهرجي".

مٿين حوالن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ هونءَ تہ شاعريءَ ۾ موسيقيءَ جو گهرو لاڳاپو آهي پر آزاد نظم لکڻ واري شاعر لاءِ موسيقيءَ جو اڀياس ۾ ان جي ڄاڻ تمام ضروري آهي. ڇو تہ موسيقيت ڪان سواءِ آزاد نظم جو تصور ئي ناممڪن آهي.

عام طرح فرينچ شاعر گستاؤڪان کي آزاد نظم جو موجد مڃيو ويندو آهي؛ پر مٿنسيل جونس موجب "گستاؤڪان (Gustavkhan) سڀ ڪان پهريون آزاد نظم لکندڙ هو يا نہ؟ پر هو آزاد نظم جو سڀ ڪان پهريون ۾ وڏي ۾ پروپيگنڊا ڪندڙ هو". ان ڪري ئي هن کي "فرينچ شاعريءَ کي آزادي ڏياريندڙ" سڏيو ويندو آهي.

هونءَ تہ آزاد نظم جا آثار بائيبل ۾ بہ ملن ٿا. ۽ مشهور فرينچ ادبي وڪٽر هيوگو جي ناول لامزربل جي ڪيترن ئي فقرن کي آزاد نظم چئي سگهجي ٿو. پر شيلي جي تحقيق موجب انگلينڊ ۾ مئڪفرسن جون جوت (Ossian Poems) ۾ فرانس ۾ بودليئر جون Petits poems Inprose (١٨٣٦) ۾ آمريڪا ۾ والٽ وٽمئن جو Leaves of Grass آزاد نظم جون پهريون ڪوششون آهن؛ پر انهن سڀني ڪان اڳ جرمنيءَ ۾، نوواليز جو .Hymnsto the Night (١٨٠١) آزاد نظم جو سڀ ڪان آڳاٽو ڪتاب آهي.

آزاد نظم جي موجد هجڻ جي ٻين دعويدارن مان پيروءَ جي شاعره ڊيلا رونڪا ۽ مئڊم ميري ڪسنڪا آهن. فرينچ شاعر لافارگ ۽

ڪـــتاؤڪـان انفـرادي طرح ڏار ڏار ۽ سـاڳـئي وقت آزاد نظم لکيا: ير فرانس ۾ آرٿر رامبو چوڏهن پندرهن سال اڳ پنهنجي تخليقي صلاحيتن سـان آزاد نظم لکي چڪـو هو ۽ ١٨٨٦ ۾ هن جو مـجـمـوعو ليـزاليو مينشان (Les Illuminahtns) ڇپيو. فرينچ مخزن لاووگ (La Vogue) ۾ آمريڪي شاعر والٽ وٽمئن جا ترجما ١٨٨٣ع ۾ ڇپيا، جيڪي آزاد نظم هئا. انهن جو اثر فرينچ آزاد شـاعريءَ تي ٿـيو. والٽ وٽمئن جا ترجـمـا، فـرينچ شـاعـر ولي گـرافن ١٨٨٨ع ۾ ڪـيـا. ١٨٨٩ع ۾ ولي گرفن جو پنهنجو آزاد نظمن جو مجموعو شايع ٿيو. ولي گرافن کي به آزاد نظم جي مـوجدن مـان سـمـجـهـيـو وڃي ٿـو. ۽ آزاد نظـم لاءِ ڪيل سندس ڪوشـشون ساراهه جوڳيون آهن.

بهرحـال آزاد نـظـم جي هـن اڀياس جـي نتيجي طور آزاد نظم جي صنف کي جيترو سولو سمجهيو ٿو وڃي، اوترو سولي نـہ آهي، هن ۾ رائج بحـر وزن کـان هٽي ذاتـي ۽ انوکـا ردم تخليق ڪرڻا ٿـا پون. قافـي جو روايتي اسـتـعـمـال ڇڏي اندروني قافيي ۽ ائـسوسيئيشـن جي استـعـمـال جي ڄاڻ لازمي آهي، موسـيقيءَ جي فن سـان ويجـهو لاڳاپو ضروري آهي.

BIBLIOGRAPHY

راز- شـيخ عـبـدالرزاق؛ جـديد نظـم ۽ نئـون نظام- نئين زندگي ڪراچي- اپريل ١٩٦٨ع. ص ٣٦.

شـمـشـيـرالحـيـدري؛ آزاد نظم جو تاريخي پس منظر- نئين زندگي ڪراچي، مارچ ١٩٦٨ع، ص ٧٤.

Ezra Pound, Literary Essays London.

Geoffrey Brereton: Introduction to French Poets, London, 1960. Maryn Symour-Smith: Guide to Modern world

Literature, Vol. II, London, 1975.
P. Mousfield Jones: Background of Modern French Poetry Combridge 1968.
Sarrders: Discovery of Poetery, Illinor 1967.
Shipley, Joseph T. Dictionary of World Literary.